

Р.БЕЙСЕТАЕВ

ҚР ДСМ ЕГЖКА ҰО, Қарағанды қ.

**БҰҚАР ЖЫРАУДЫҢ "ӘЙТЕКЕ БИ" ДАСТАНЫ –
"АҚТАБАН ШҰБЫРЫНДЫ" ТУРАЛЫ ТОЛҒАУ**

Еңбекте Бұқар жырау жазған, бірақ ХХ ғасырда басқаға телінген «Әйтеке би» дастаны туралы дерек берілді. Заманында аз Әйтеке би қазақтың басына бір апаттың келерін болжап, одан сақтануды ескерткен. Бұл – қасіретті "Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама" оқиғасы болатын. «Әйтеке би» дастаны "Ақтабан шұбырынды" туралы шынайы дерек, ал Бұқар жырау сол апаттың басы-қасында болған куәсі.

Кілт сөздер: «Ақтабан шұбырынды» оқиғасы, «Әйтеке би» дастаны, жазба-шежіре, көш.

ХХ ғасырда қазақ ішінде Кеңес үкіметінің ішкі саясатына сай келетін ойдан шығарылған тарихи оқиға, қолдан жасалған тарихи тұлға жеткілікті екені бәрімізге белгілі. "Ақтабан шұбырынды" оқиғасы туралы да ел арасында түрлі аңыз, тіпті қарама-қайшы әңгіме жеткілікті [1-16]. "Ақтабан шұбырынды" туралы ойлағанда, алдымен Мәшһүр Жүсіптің: "Ақтабан шұбырынды" Орта жүздің басынан кешкен оқиға болса керек, – деген сөзі есімізге түседі [1; 2]. Соған қоса, Қожаберген жырау жазды-мыс делінетін «Елім-ай» дастаны келеді [3]. Бұл әңгіменің басында Қ. Биғожин тұрғаны ешбір дау тудырмайды. Нәбиден Әбуталиев те Қожаберген жырау жазыпты-мыс делінген «Елім-ай» дастанын уағыздауға "ерен еңбек етті". Ол – ол ма, Қожаберген жырауды "Ақтабан шұбырынды" оқиғасына тікелей қатысқан, қол бастап соғысқан сардар деңгейіне дейін көтерді [4].

Қазақ ішінде кең айтылатын "Ақтабан шұбырынды" оқиғасы туралы ақиқаттан гөрі аңыз көбейіп кетті [5]. Қолына қалам алғанның бәрі бұл оқиғаны өз жерінде болған қылып, өз елінде болған қылып, өз атасының басынан кешкен қылып көрсетуге тырысып жүр. Ал, сол оқиғаның куәсі Бұқар жырау жазған "Әйтеке би" дастаны туралы естімеген қалыптамыз. Кезінде Ақселеу Сейдімбек пен Мұхтар Мағауиннің айтып, жазғандарын елеп жүрген ешкім жоқ. Осы құрметті ағаларымыз айтқандай, Марғасқа жырау жазған «Еңсегей бойлы Ер Есім», Бұқар жырау жазған «Әйтеке би» дастандары туралы зерттеу жоқтығы түгілі, оларды ауызға да алмаймыз. Аталмыш дастандарды жазған Марғасқа жырау – Есім ханмен бірге болып, ал Бұқар жырау "Ақтабан шұбырынды" оқиғасында Қазыбек бидің, Бөгембай батырдың жанында, осы қасіретті оқиғаға тікелей қатысқан адам. Ерте көктемнен бастап Қаратаудан бастап аш-жалаңаш босқан елді, қара күзде Мұғаджарға тақағанда Кіші жүздің Ер азаматтары қол жинап, аман алып қалғанын өз көзімен көрген адам. Сонда, кімге сенеміз?

Баянауылдық Нұрғожа молда қалдырған көп жазба-шежіренің ішінен Бұқар жырау жазған "Әйтеке би" дастаны шықты [6]. XX ғасырдағы бір жазуда – «"Әйтеке би" дастаны болған, бірақ кім жазғаны белгісіз», – делініп, ал енді бір жазуда Қожаберген жырау жазыпты-мыс делінетін "Елім-ай" дастанының құрамына "арнайы" енгізілген.

Әйтеке би дастаны. Заманында Бұхар жырау Әз Әйтеке биге арнап үлкен дастан жазған, кейін оны халыққа насихаттап жырлаған Толыбайұлы Қожаберген жырау болыпты. Бұл дастанды ел аузынан жинап, жазып ақ қағазға түсірген Нұрғожа молда. Дастанды XX ғасырдың аяғында бүгінгі жазба әріпке аударған баянауылдық Алдабергенұлы Төлепберген ағамыз. Төменде келтірілген өлең жолдары осы дастаннан үзінді.

Өткен жылы, Әйтеке би дүниеден өтті,
Келгенде елу алты жасқа ажал жетті.
Бағыну бір көсемге дұрыс қой деп,
Боларын бір апаттың болжап кетті.
Төреден Әз Әйтеке би, безін деді,
Келді ғой көсем сайлар, кезің деді.
Қазақты батыр көсем басқармаса,
Быт-шыт қылар жау қалмақ, сезін деді.
Хан, сұлтан, төре күні, кетті деді,
Оларда ақыл, айла бітті деді.
Қазағым өзінді өзің тұтас ел ғып,
Басқарар енді уақыт, жетті деді.
Ақылды болсын батыр, көсем деді,
Басқарса қазақ болар, есен деді.
Көрші елмен татуласып, тіл табысар,
Тағы да болсын өзі сөзге, шешен деді.
Осындай көптен көсем, ізде деді,
Хандарды шеттетуді, көзде деді.
Қазақты төре, орыс бастап көгертеді деп,
Малтаңды би мен бектер, езбе деді.
Үш жүзден үш ақылшы, болсын деді,
Қазаққа бақ пен дәулет, қонсын деді.
Сайлаған көсемдерің кемеңгер боп,
Халқының болашағын, шолсын деді.
.....
Өткен күн ойлағанмен қайта келмес,
Бақыт құс ұшып кеткен, қайта қонбас.
Өсиетін Әз Әйтекенің есіне алып,
Төле, Қазыбек, Ақсуат би шайқады бас.

Қазыбек, Төле, Ақсуат шешен жорға,
Қиналды ақыл таппай осы жолда.
Сайланды Әбілқайыр әскер басы,
Өзінше ел билігін алып қолға.
Жас биі Кіші жүздің Малайсары,
Ол-дағы ақыл-айла таба алмады.
Бас қосып, Күлтөбеде кеңес құрып,
Жөн көрді қоршау бұзып құтылғанды.

Сонымен, «Елім-айды» жазушы Қожаберген деп жазылып жүр. Шындығында, бұл дастанды өз Әйтекеге арнап Бұқар жырау шығарған. Осылай деп жазатын Қожаберген емес, өз Тәуке ханмен, өз Әйтеке бимен бірге жүрген Бұқар жырау болатын. Оған дәлел жеткілікті. Бұл орайда, Бұқар жырау жазуы Қожаберген жазуынан, Қ. Биғожин қоспасынан оңай ажыратылып алынады. Бұл туралы ҰҒА М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкерлері жақсы біледі. Мысалы, Бұқар толғауында Өз Әйтеке би Алладан халқына әділ көсем тіледі:

Төрелер Өз Тәукедей, бола алмады,
Оларға қазақ көңілі, тола алмады.
Сәмеке, Қайып, Болат бәрі сатқын,
Кездейсоқ ел жағдайы, оңа алмады.
Қазақ елді басқарса, есен болады,
Басқа ұлт басқарса, опат болады.
Қазағым өзінді өзің тұтас ел қыл,
Өзіңнен ұл тумай, күн тумайды, –

дегені осы Әулие Әйтеке бабамыздың.

Ал, Қожаберген жырау жазыпты-мыс деп, Қ. Биғожиннің жазғаны:

Баласы Халдан-Бешоқтың Сыбан Раптан,
Көрші елді жауламақ боп көз алартқан.
Бұратты халқыменен қосып алып,
Барабы татарларын келіп шапқан.
Барабы татарларын қалмақ шапты,
Татардың бірталайы қырғын тапты.
Қалғаны ұбап-шұбап, бас сауғалап,
Жалма-жан қазақ жаққа көше қашты.

Бұлар кеп Керейлерді паналады,
Ел көріп Орта жүзді сағалады.
Орта жүз қамқорына алғаннан соң,
Жарымы Барабы елі аман қалды.

Бұл қырғын көп ұзамай қазаққа ауды,
Наймандар тастап көшті Алтай тауды.
Жалайыр, Найман, Қоңырат, Қарақалпақ,
Қиналды тоқтата алмай келген жауды.
Бұларды қуып қалмақ Қобданы алды,
Қаңырап Тарбағатай, Жайсаң қалды.
Ел босып, жер иесіз қалғаннан соң,
Ол жерге қалмақтар кеп қоныстанды.
Теріскей Алатауды қалмақ алды,
Найман мен Қоңыратты қуып салды.
Қайран жер жау иелігіне көшкеннен соң,
Жоңғардың Алатауы деп аталды.

«Ақтабан шұбырынды» оқиғасы. Ақтабан шұбырынды оқиғасының негізгі себебі туралы белгілі тарихшы ғалым Мақсат Алпысбес тұжырым жасап: «...1723 жылдың Ақтабан шұбырындысы тікелей екі алпауыт көршінің құйтырқы саясатының қолдауымен іске асты. Қытайға қаратылған жоңғардан Цеван Рабтанның сексен мың қолы сол жылғы мешіннің қатты қысынан қажып шыққан, көктемгі жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер шағы, мінерге қоңы бар ат-көлік те тапшы сәтінде қазақ еліне тұтқиылдан лап қойды» [7], – деп жазады.

Осы апат туралы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің: – "Ақтабан шұбырынды" Орта жүздің басынан кешкен оқиға болса керек, – деген сөзі шындық. Сонымен, 1723 жылдың басында (22 наурыздан кейін, сәуірдің басы) Шу, Талас өңірін қыстап шыққан Цеван Рабтан бастаған жоңғардың сексен мыңдық қолы Қаратау-Түркістан аймағында (қазіргі Созақ ауданы жері) қоныстанған Арғынның Бес Мейрам, Тобықты, Қанжығалы әулеттеріне бас салады. Оған М. Тынышпаев, т.б. дерегі дәлел: «XVII ғасырдың аяғы – XVIII ғасырдың басында арғындар Қаратау тау жоталарынан солтүстікке қарай орналасып, Сарысудың орта ағысы бойы мен Ұлытауға дейін көшіп-қонып жүрсе керек» [8; 9; 10]. Арғынның бұл бөлігі, кезінде Әз Тәуке хан осы жерге орналастырған, оның айналасындағы халық еді.

Қазақ тарихында қасіретті аса ауыр жыл есебінде қалған бұл оқиға туралы орыс зерттеушілері де көнекөз қариялардан естіген әңгімелерін жазып алды. Солардың ішінде сөзінің шындығымен ерекше дараланатын Левшин А.И. болды. Шамасы Левшин жөн білетін кісіні таныса керек. Сонымен, Левшин А.И. өзінің атақты шығармасында: – « . . . үш тараптан қуғын мен қысымшылыққа ұшыраған олар оңтүстікке ауып келгенде мүлде жойылып кетер еді. Үлкен Орданың (Ұлы жүз) қалдығы мен Орта Орданың (орта жүз) аз бөлігімен Ходжент жаққа, Орта Орданың көп бөлігі Самарқан, Кіші Орда (Кіші жүз) Хиуа мен мен Бұхара жаққа көшіп кетті» [11], – деп жазады.

Орыс зерттеушісі П.И. Рычков те "Ақтабан шұбырынды" оқиғасына назар аударған [11]. Оның жазуында: – "Ақтабан шұбырынды" зардабын,

әсіресе Орта жүз көп көрді. Жұт малын, жау жерін алған қарақұрым халық даламен жаяу босты. Мұндай ұзақ жүріске аяқ киім шыдамай, жалаңаяқ босқандардың табаны ақ қайысқа айналды. Ұлы жүз Жоңғария билігінде қалды, ал Орта жүз бәрінен бұрын жұт болып, малдың жаппай қырылуынан, толассыз жау шабудан қатты зардап шекті. Орта жүздің азын-аулақ тірі қалғандары Сарыарқаға келіп, сонда ірге тепті», – делінген.

М. Тынышпаев жазуында: – «...Арғындар Самарқан, Хиуа жаққа емес, Бетпақдалаға қарай жылжыған» [8, 15; 140-141]. Одан әрі: – «...Осылайша, сусыз Бетпақдаланың шөлі арғындардың көп бөлігін жау тырнағынан құтқарып қалды. Бірақ, "жұт жеті ағайынды" демекші, жау тырнағынан аман қалған жұрт көп ұзамай шөлден, аштықтан зардап шекті. Олар Сырдарияны кешіп өтпей, керісінше Қаратау тауларының солтүстік-батысынан бұрынғы Торғай уезінің аумағы арқылы Бетпақдалаға кеткен», – деп жазады [8, 15; 140-142]. Бұл арада, М. Тынышпаев Арғынның осы бөлігі Әнет Баба, Қазыбек би мен Бұқар жырау және Бөгембай батыр бастаған әз Тәуке ханның айналасындағы ел екенін ескермеген. Сонымен қоса, "Олар Сырдарияны кешіп өтпей, керісінше Қаратау тауларының солтүстік-батысынан Бетпақдала арқылы бұрынғы Торғай уезінің аумағына кеткен", – деп жазылуы керек еді. Ал, Жиделі-Байсынды мекен еткен Арғынның қалған бөлігінің Самарқан, Хиуа асқандығы белгілі.

Асулы қазанын қалдырып, жөргектегі баласын алуға ғана шамасы келген халық тұтқиылдан келген қасіреттен есін жиып та үлгермеді. Ел малдың, жанның біраз бөлігінен айырылып, қырға (Арқаға), Ұлытауға бармақ болып, Бетпақдаланы бетке ұстап үдере көше жөнеледі. Ерте көктемде, шөптің пісіп жетілмеген кезінде қалың елдің жаяу жүрген жері аппақ сүрлеу болып қалады екен. Бара-бара ұзақ жүрістен аяқ киімдері тозып, жаяу жалаңаяқ жүргендіктен табандары жалтырап қалады екен. "Табандары таз кісінің басындай жылтырап қалған соң, – деп жазады М. Алпысбес [7], – бұл көшке «Ақтабан шұбырынды» деп ат қойған".

Қаратаудың етегінен басталатын осы шұбырған жаяу көштің ішінде болған Бұқар жырау төрт шумак "Қаратау" деп атаған өлең шығарыпты.

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айрылған жаман екен,
Қара көзден мөлдіреп жас келеді.

Қай заман, мынау заман, қысқан заман,
Дәулет құсы басыңнан ұшқан заман.
Аспаннан топырақ пен шаң борайды,
Қаңтардағы күн суық қыстан жаман.

Қай заман, мынау заман, бағы заман,
Баяғыдай бола ма тағы заман?!

Атадан ұл, анадан қыз айырылды,
Көздің жасын көл-дария ағызамын.

Мұнша қысым қылдың ғой, қатты құдай,
Қабырғама қара жер батты құдай.
Жаяу жүрсем табаным ауырады,
Тым болмаса бермедің, атты құдай.

Өлең бар-жоғы төрт-ақ шумақтан немесе он алты жолдан тұрады. Тарихи деректер бойынша, бұл өлеңді алғаш рет қағаз бетіне түсіріп, орыс тіліне аударған орыстың географиялық қоғамы Орынбор бөлімшесінің мүшелері Т.А. Сейдалин, С.А. Жантөрин және П.Н. Распоповтар болды. Ғалым Тұрсынова Гүлшаш өзінің "Қаратаудың басынан көш келеді әні туралы" мақала еңбегінде: – «Олар бұл өлеңді (қазақ, орыс тілінде) сол қоғамның Орынбор бөлімінің жазбаларындағы «Қырғыз поэзиясының үлгілері» деген тарауға қосып, «Қаратау» деген атпен 1835 жылы жариялаған болатын», – деп жазады.

Аш-жалаңаш шұбырған көш одан әрі жылжып, Бетпақдаланы кесіп өтіп, Саумалкөлге жетеді. Бұл – Саумалкөл қазіргі Қарағанды облысы, Ұлытау ауданында, Қазалы мен Жезқазғанның арасында. Кеңестік дәуірде Сәтпаев совхозының жеріндегі көл, оны қазір "Шошқа көл" деп те атайды. Міне, осы Саумалкөлге шұбырған ел жеткенде, қалмақ жағы: – «Қазақты әрі қуамыз ба, ал өзіміз Бетпақтың шөлінде қырылып қалмаймыз ба?» – деп, біраз тоқырап қалыпты.

Осы сәтті пайдаланған қазақ жағы Саумалкөлге жетісімен көлді айнала алқа қотан сұлап жатып, сәл болса да есін жинапты. Баян өңіріндегі көнекөз қариялардың айтуына сай, ғалым Мақсат Алпысбес былай жазады: – «Басқа бөтен, жат ұрылар ұрлап алып сойып жеп қояды деп, малдың семіздерін ортасына алып, күзетіп жатады екен». «Ақтабан шұбырынды» деген атқа қосымша – «Алқакөл сұлама» деген атау осы кезде қосылған, дейді Баянауыл, Қарқаралы өңіріндегі көнекөз қарияларымыз.

Қалмақ жағы Саумалкөлде есін жинап жатқан елді тағы қуады. Жаудың өкшелеп қуып келе жатқанын біліп, Қазыбек би бастаған, Бөгембай батыр қостаған ел Ұлытаудың батыс бөлігіндегі Қарақұм атты адырлы-бұлақты жер арқылы Мұғаджарды бетке ұстап, тағы да босып береді. Бар сенгендері – Кіші жүздің жігіттері. Ұлы жүзден қайран жоқ: Іле, Шу, Талас бойы қалмақтың қолында, ал Төле би бастаған жаныстар осы уақытта Самарқан асып, Зерапшанға жетіп үлгерген еді. Бұл туралы Бұқар жырау өзінің Әйтеке би дастанында былай жазады:

Зерапшанға ел кетті,
Естілерден ес кетті.

Дастандағы Бұқар жыраудың «Естілерден ес кетті» дегені, Төле биге бізге көмекке келмей, Самарқан асып кетті деп, кейігені еді. Бұқар жырау Ер Қазыбек бидің ұйғарымымен Сыр, Арал, Еділ-Жайық, Ор мен Жем бойындағы елдің азаматтарын шақырған. Ақыры аш-жалаңаш, жаяу-жалпы босқан елді, өздерінен әлдеқайда көп жаумен соғыса-соғыса қажыған жігіттерді мүлдем құрып кетуден Сырдың төменгі ағысы, Арал, Еділ мен Жайық, Ор мен Жем бойындағы елден келген Кіші жүздің Ер азаматтары Мұғаджар тауына жеткізбей аман алып қалыпты. Ерте көктемде Қаратау етегінен басталған бұл тарихи шұбырынды көш қара күзде Мұғаджар тауына тақап тоқтаған. Бүгінгі есеп бойынша, «Ақтабан шұбырынды» шұбырған көш жолының ұзын-ырғасы 1500 шақырымға тақау болады.

Бұл бір қырғын соғыс болыпты. Десек те, бұл – 100 жылдан аса созылған қазақ-қалмақ арасындағы ғасырлық соғыстағы алғашқы жеңіс, түбегейлі бетбұрыс болды. Бұқар жырау бұл дастанында Қазыбек биге бірнеше шумақ арнапты. Оны «Қазыбек би» демей, «Ер Қазыбек», – деп атайды. Бұл турасында Нұрғожа молда: – «Кіші жүз жерінде Орта жүз бен Кіші жүздің басын біріктіріп, қалмақтың бетін қайтарған қаракесек Ер Қазыбек би болды», – деген көлемі аз, ал мағынасы мол дерек жазыпты. 1718 жылы өз Тәуке хан қайтыс болғанда және 1723 жылы Орта жүздің бір бөлігі «Ақтабан шұбырынды» нәубетіне ұшырағанда Қазыбек би Сәмеке, Әбілмәмбет хандардың, Барақ, Батыр, кейін Абылай сұлтандардың арасын жарастырып, ел болашағы үшін оларды өз-ара ынтымаққа шақырды. Бұдан шығатын қорытынды: – «Ақтабан шұбырынды» оқиғасында ұлағатты Қазыбек би қазақ әскерінің Қолбасшысы әрі ел көсемі болған». Біз бұны қазақ халқына тәуелсіздік жолын нұсқаған Қаз дауысты Қазыбек бидің өнегелі өмірі, қасқа жолы, рухани мұрасы деп білеміз. Бұл турасында «Ақтабан шұбырындыдан» ел есін жиған кезде Бұқар былай жырлайды:

Қаз дауысты Қазыбек,
Шақшақұлы Жәнібек.
Қара керей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгембай,
Орманнан көп Орта жүз,
Содан шыққан төрт тірек.

Ақтамберді жыраудың толғауы:

– Уай, Қазыбек, Қазыбек,
Ел сыйлаған ағасың,
Қызыл тілмен келтірдің,
Ойрат-қалмақ тәубәсін.
Басын қостың қазақтың,
Болсын деп әркез азат күн!

Сол заманда Орта жүзде батыр көп екендігі, ал Кіші жүз жігіттерінің екісінің бірі батыр болғандығы, кез-келгені қалың жауға именбей кіретіні бәрімізге мәлім. Қалың қалмақты Мұғаджар тауына тақағанда аты аңызға айналған "Қасиетті ағашқа" жеткізбей тоқтатыпты. Бұл соғыс, сонымен қоса, "Ақтабан шұбырынды" қырғынын тоқтатқан алғашқы жеңіс болып, ортағасырлық қазақ тарихына енді.

Сонымен, «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деп, аталған бұл қасыретті көш қазақ жадында мәңгілік сақталды. – «Әнет бабаның көшке еріп жүре алмай төбе басында қалғандығы, он алты ұлды Тілеуімбеттің (Арғын Күліктің бір атасы) қырылып, жойылғандығы секілді, сол күндерді қалай ұмытып, естен шығарарсың», – дейді тарихшы Мақсат Алпысбес [8]. Сондықтан, Арғынның Бес Мейрам, Тобықты, Қанжығалы әулет-аталары қазақ пен жоңғар арасында жүз жылдан аса уақытқа созылған ұзақ әрі ауыр соғыстың бар ауырталығын басынан өткерді, ел көсемі – Ер Қазыбек би сол соғыстың Қолбасшысы болды. Ал, Қазыбек бидің жанында қанжығалы Бөгембай ғана болған. Басқадай «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген болған жоқ, дейді Баянауыл, Қарқаралы өңірінің көнекөз қариялары. Бүгінгі жазушының бәрі бұл оқиғаны өз жерінде болған қылып, өз елінде болған қылып, өз атасының басынан кешкен қылып көрсетуге тырысып жүр. «Қаратаудың басынан көш келедінің» көп нұсқалы болуы осыдан.

Дегенмен, «Қаратаудың басынан көш келеді» өлеңін шығарушы кім? Бұл сұраққа кемеңгер Мұхтар Әуезов: «Тарихи өлеңдердің авторлары – көбіне сол оқиғаларды көзімен көрген тұрастары», – деп ескертеді.

Қазақ ССР Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қорында Сегіз сері Баһрамұлы Шақшақов (1818-1854 ж.) қалдырған «Керей шежіресі» деген қолжазба сақтаулы. Оны халық әдебиеті қазынасын жинаушы Қаратай Биғожин тапсырған. Осы қолжазбада: «Елім-айдың» сөзін Қожаберген жырау, әнін Қожабергеннің әйелі Айша шығарған деген де болжам бар.

Жинаушы Қожаберген жырау туралы мына бір деректерді келтіреді: Қожаберген қазіргі Омбы қаласының орнындағы «Керей аулында», Омбы өзенінің Ертіске құяр жерінде 1673 жылы туып, «Толыбай жалы» деген жерде (қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданындағы «Благовещенский» совхозы) 1771 жылы қайтыс болған.

Қожабергеннің әкесі Дәулен ұлы Толыбай сыншы (1603-1681жж.) Арқадағы керей руынан. Анасы Ақбілек Сүйіндік Айдабол бидің қызы (тұңғыш баласы), Тайгелтір бидің апасы. Қожаберген өзінің анасы туралы былай деп жырлапты.

Орта жүз Арғындағы асыл тектен,
Анамның шыққан заты Сүйіндіктен.
Жиырма ұлдың көкжал туған сүт кенжесі ем,
Тұңғыш қызы Айдаболдың Ақбілектен.

Сонда, Қожаберген жырау Қазыбек би мен Бұқар жырауға жақын жиен болып келеді. Шаншар абыздың Айдаболды жақсы көретін ағам еді, деуінің сыры осында.

Қожаберген жырау «Әйтеке биді» және басқа ақынның дастандарын жатқа айтып насихаттаушы, орындаушы болған. Қожаберген айтты деп жүрген өлеңнің көбі Бұқар жырау туындылары, Бұқар жырау толғаулары. Тек айтатынымыз: Бұқар жыраудың әрбір дастанына Қожаберген сонша шумақ қосқан. Қ. Биғожин одан да көп қосқан. Зерттеушілердің ертеде өткен ақынның өлеңін кейде жаңылып, кейде арнайы, тіпті сол адамның өмірі мен өлеңін танып білмей жатып, өзінің көңіліне ұнаған басқа біреуге апарып атастыруы жалғыз бұл ғана емес, қазақ өмірінің XX ғасырына тән екені бәрімізге белгілі. "Өзім", "Өз атам" "Өз ауылым" деудің салдары, жазғаны үшін жауап бермеудің салдары.

Сонымен "Әйтеке би" дастанын жазған Бұқар жырау болып шығады. Сонда, Мұхтар Мағауиннің: «"Елім-ай" дастаны көбіне Бұқар жырауды қайталайды», – деген сөзі шындық болып шығады. Замандасы әрі үнемі жанында жүрген Бұқар жырау Әйтеке биге арнап дастан жазған, ал оны бүгінгі күнгі жалғаншылар Қожаберген жырау жазған "Елім-ай" дастаны деп жүр. Жазушы көбейіп, оқушы азайып тұрған бұл заман біреудің жазғанын біреу ұрлап, біреудің айтқанын біреу ұрлап кәсіп қылған заман болды.

Қорыта айтқанда, замандасы әрі үнемі жанында жүрген Бұқар жырау Әйтеке биге арнап дастан жазған, ал оны бүгінгі күнгі жалғаншылар Қожаберген жырау жазған "Елім-ай" дастаны деп жүр. Былай қарасаң, осылай жазу дұрыс та секілді: бәрі бір қазақтың өлеңі, бәрі бір қазақтың толғауы, бір қазақтың тарихы. Тек, "ұрпақ тәрбиесі" мәселесі тұрғысынан ғана дұрыс емес, біз жастарды өтірікке тәрбиелеп жүрміз. Келешек ұрпақ: – «Жазғанымыз үшін өзіміз жауап бермейміз, не жазсақ та, жаза берейік», – деп ойлайтын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Көпеев М.Ж. Қазақ шежіресі. Алматы, 1993.
2. Көпеев М.Ж. ҚР ҰҒА ОҒК қолжазба қоры. Инв. № 1176-1177.
3. Қазақ ССР Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қоры: Сегіз сері Баһрамұлы Шақшақов. «Керей шежіресі». Инв. № 1???-1???. Қаратай Биғожин тапсырған.
4. Әбуталиев Н. Сегіз сері. Алматы, Жалын, 1991. 224 б.
5. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. Деректі толғам. //Жұлдыз, 1993. № 12, 129 б.
6. Нұрғожа молда жазба-шежіресі //Алдабергенұлы Төлепбергеннің аудармасы, қолжазба түрінде сақталған. Баянауыл кенті.
7. Алпысбес М., Аршабек Т., Қасен Е., Кейкі Е. Көне Көктау, Байырғы Баянаула байтағының тарихы. Астана, "Парасат Әлемі" баспасы, 2005. 480 б.
8. Тынышпаев М. Великие бедствия (Ақтабан шұбырынды). Алматы, 1992. 15 б., 88 б.
9. Жандарбек З.З. "Насаб-нама" нұсқалары және түркі тарихы. Алматы, 2002. 168 б.
10. Досмұхамедов Х. Аламан. Алматы, 1994. 43 б.

Бейсетаев Р. Бұхар жыраудың "Әйтеке би" дастаны...

11. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-кайсацких орд и степей. Изд. 2-е. Алматы, 1996. 161-165 с.
12. Рычков П.И. Топография Оренбургская. Оренбург, 1897. 27 с.
13. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. , 5 б.
14. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. Извлечения из персидских и тюркских сочинений. Алма-Ата, 1969. 385 с.

РЕЗЮМЕ

В памяти казахского народа навеки сохранилась горестное сказание о кочевании казахского народа под названием "Ақтабан шубырынды, Алқакөл сулама". В данной статье даны писания жреца Бухара, но в статье даются факты другого поэтического произведения "Әйтеке би", посвященного XX веку. В той эпохе мудрец Әйтеке би предвидел несчастье грядущее на голову казахского народа, предупредив, что необходимо опасаться его. Это и есть горестное сказание "Ақтабан шубырынды, Алқакөл сулама". В поэтическом произведении "Әйтеке би" даются достоверные факты об "Ақтабан шубырынды", а жрец Бухар был свидетелем того горестного происшествия.

(Бейсетаев Р. Воспевание «Ақтабан шубырынды» и про дастана «Әйтеке би» Бұхар жырау (мудрец))

SUMMARY

In memory of the Kazakh people ever survived harrowing tale of nomadic Kazakh people named "Aktaban shuburyndy, Alkakolsulama. This article presents the writings of a priest Bukara, but the facts in the article are other poetic work "Aiteke" dedicated to the twentieth century. In the era sage Aiteke anticipated misfortune coming on the head of the Kazakh people, warning that it is necessary to be afraid of it.. This is the sad tale "Aktaban shuburyndy, Alkakol Sulam". In the poetic work "Aiteke" are true facts about "Aktaban shuburyndy" and the priest Boucard witnessed sorrowful incident.

(Beysetayev R. The chanting of "Aktaban shuburyndy" and about Dastan "Aiteke" Bukhar zhyrau (sage))

ÖZET

"Aktaban Şubırındı", "Alkagöl Sulama" denilen hasretli göç Kazak halkının hatırasındadır. Makalede Buhar Jırau'ın yazdığı, fakat XX. asırda başka bir yazarın adı verildiği "Ayteke Biy" destanı hakkında söz edilir. Ayteke Biy kendi devrinde bir halkın başına büyük bir eziyet geleceğini, ondan korunulması gerektiğini söylemiş. Bu eziyet ise "Aktaban Şubırındı", "Alkagöl Sulama"dır. "Ayteke Biy" destanı Aktaban Şubırındı hakkındaki bilgilere doludur, Buhar Jırau ise işbu olayı gözüyle görenlerdendir.

(Beysetayev R. Buhar Jırau'ın "Ayteke Biy" Destanı "Aktaban Şubırındı" Hakkındaki Eser)